

Adam Fałowski*

Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Z etymologii polskiej (3): *przyzwoity*; *wyśmienity*; *rubaszny*¹

1. PRYZWOITY

1.0. Przymiotnik ten we współczesnej polszczyźnie ogólnej posiada kilka znaczeń, por. 1. ‘uczciwy, postępujący zgodnie z zasadami moralnymi, nie budzący moralnych i obyczajowych zastrzeżeń; skromny, uczciwy, porządny, moralny’, 2. ‘odpowiadający uznanym normom, wymaganiom; odpowiedni, właściwy, zadowalający’, 3. ‘o pensji, wynagrodzeniach: mogący zaspokoić potrzeby; dostateczny, dostatni’ (SWJP 916). Znane są też dwa rzeczowniki zbudowane na podstawie przymiotnikowej: *przyzwoitość* ‘zachowywanie, przestrzeganie norm moralnych, dobrych obyczajów; obyczajność, moralność, uczciwość, skromność’ i *przyzwoitka* 1. ‘żartobliwie o kimś towarzyszącym parze zakochanych; przeszkadzającym im, zbędnym’, 2. ‘dawniej: starsza osoba towarzysząca młodej kobiecie ze względów obyczajowych’ (tamże).

* Adam Fałowski – Professor, Jagiellonian University, Institute of Eastern Slavonic Studies, Kraków, Poland.

<https://orcid.org/0000-0002-3836-2221>.

e-mail: adam.falowski@uj.edu.pl.

¹ Artykuł stanowi kontynuację zainicjowanego w 2022 roku obszernego studium etymologicznego opatrzonego tytułem „Z etymologii polskiej”, por. *Z etymologii polskiej* (1), „Rocznik Sławistyczny”, t. 71 (2022), s. 77–84; *Z etymologii polskiej* (2): *rozgardiasz*, „Slavia Occidentalis” (w druku). We wprowadzeniu do części pierwszej zamieszczono informacje dotyczące przyjętych przez autora zasad i kryteriów doboru wyrazów hasłowych oraz struktury artykułów etymologicznych.

1.1. Chronologia

Chronologicznie wyraz sięga staropolszczyzny, por. stpol. *przywoity* ‘stosowny, odpowiedni, conveniens, idoneus’, „Quanto loca secreciora, tanto sibi (sc. carnisprivi) conveniencia prziswoithe” (1421) (Sstp. Supplement I: 67). Wątpliwe użycie odnotowujemy natomiast pod hasłem *przywódca, przywódcza, przywójca* 1. ‘dubium’ „szoszczey et alii przyvoyczy amici (audierunt vicini et cognati eius)”, z uwagą: „~ Możliwa też lekcja *przywoici*” (Sstp. VII: 384), por. łac. *cōgnātus* ‘krewny’. Źródła XVI w. dostarczają przykładów dużego zróżnicowania formalnego omawianego przymiotnika. Tak więc, mamy do czynienia z trzema jego postaciami: *przywoisty* 1. ‘słuszny, odpowiedni, właściwy’: [*komu*] *jest przywoista rzecz* = ktoś powinien, do kogoś należy; *przywoista rzecz jest [aby]* = właściwe, słuszne jest, aby, 2. ‘odnoszący się, dotyczący [*komu*]’ (SPXVI 34: 361), *przywoity* oraz *przywoity* 1. ‘właściwy komuś, charakterystyczny, typowy, charakteryzujący kogoś lub coś’, 2. ‘odpowiedni, należyty; wskazany; przysługujący, należący się komuś’, 3. ‘odnoszący się, dotyczący kogoś lub czegoś, związany z kimś lub czymś [*komu, czemu*]’, 4. ‘zgodny z czymś [*czemu*]’ (tamże 362). Pojawia się także wariant z negacją, czyli *nieprzywoity* ‘naganny, nie zasługujący na uznanie [*w czym*]’, *nieprzywoity* 1. ‘ts. [*komu*]’, 2. ‘nie należący się [*komu*]’ (tamże 17: 603; 604) oraz rzeczownik abstrakcyjny derywowany od przymiotnika: *przywoitość/przywoitość* 1. ‘cecha charakterystyczna, właściwość’, 2. ‘stosowność, odpowiedniość’: *podług przywoitości* = we właściwy sposób (tamże 34: 361–362). Dla porządku rzeczy należy zwrócić uwagę na dane ilościowe, otóż oba warianty *przywoity* : *przywoity* są pod tym względem niemal równorzędne; pierwszy, zapewne dawniejszy, odnotowano 30 razy, drugi – 29.

1.2. Etymologia

W opinii ojca polskiej etymologii A. Brücknera postać bez „z”: *przywoity* jest starsza. Składa się z *przy-* i *woj-* od *wić*, z prymarnym znaczeniem ‘to, co się *przywija*, przynależy’, stąd więc zwrot „*przywoita* (tj. rzecz), aby...”, „jako to głupim *przywoita*”. Wyłącznie polskie (SEBr 445). Dość sceptycznie ustosunkował się do tej etymologii W. Boryś, który uznał wyraz za niejasny, głównie z tego powodu, że „oczekiwane podstawowe rzecz. **przyzwój*, **przywój* nie są poświadczane. Jeśli istniały, byłyby w związku ze stp. *przywinąć* (**przywinąć*) ‘przyłączyć się do kogoś, czegoś, sprzymierzyć się’, daw. *zwinąć* ‘przytulić, przyhołubić’ (por. np. słc. *privinút* ‘przytulić, przygarnąć’ [...]). Pierwotne znaczenie byłoby przypuszczalnie ‘taki, który się do kogoś przytulił, przyłączył, sprzymierzył się z kimś’” (SEBor 500). Krakowski etymolog wyraził ponadto powątpiewanie, gdy chodzi o próby wywodzenia *przywoity* od **przyswoity*, co od *przyswoić* ‘uczynić swoim’ (tamże). A. Bańkowski potępił w czambuł stanowisko A. Brücknera,

pisząc: „całkiem niejasne; według Lindego przeinaczenie zamiast ***przyswoity** (p. *przyswoić*); nie do przyjęcia objaśnienie Brücknera, który kojarzy z fikcyjnym **przywijać się** (komuś), wyszedłszy od formy *przywoity*, która jawnym błędem druku u Błażewskiego 1611” (SEBań 956). Dane SPXVI nie pozwalają poważnie traktować stanowiska częstochowskiego etymologa. Nie może być mowy o błędzie druku u Błażewskiego z roku 1611, skoro w tekstach XVI w. różnych autorów (Marcin Czechowic, Andrzej Glaber, Erazm Glicznier, Tomasz Kłos, Marcin Kromer, Marcin Kwiatkowski, Walenty Kuczborski, Jan Niemojewski, Stanisław Sarnicki) znaleziono aż 30 przykładów użycia postaci *przywoity*.

Wydaje się, że oparcie etymologii *przywoity/przywoity* na czasowniku *wić*, *przy-wić* ma jednak spore szanse powodzenia. Rzeczywiście, rekonstrukcja procesu derywacyjnego wymaga przyjęcia ogniwa pośredniego w postaci rzeczownika **przywój*, a zatem: **przy-wić* > **przy-wój* > **przy-woj-ity*. Mimo iż polszczyzna nie zachowała rzeczownika **przywój*, **przyzwój*, to ich istnienia mogą dowodzić liczne formacje o identycznej strukturze słowotwórczej, np. *zwój* (por. *zwoisty* stol. ‘słój drzewa = mazer; zwojowaty, *patol.* guzkowaty – SW VIII: 659), *zawój* (por. rzad. *zawoisty* ‘kręcony jak zawój, zwinięty, kręty, wichrowaty, walisty, pokrętny’ – tamże 33), *rozwój*, *powój*, *zabój*, *nabój*, *wybój* (por. *wyboisty* ‘pełen wybojów’)².

Rzeczownik taki znany jest doskonale językom wschodniosłowiańskim, por. ros. *privój* (spec.) ‘roślina, której część (zraz, pączek) zaszczepia się innej roślinie (podkład, podkładka) w celu nadania jej nowych właściwości’ (Ożegow 588), ukr. dial. *pryvij* ‘sznurek lub rzemień, służący do przymocowania do górnej części jarzma kółka, które łączy jarzmo z dyszlem’ (Hrinczenko III:409), stukr. (1 poł. XVIII w.) *privoj* ‘ts.’ (Tymczenko II: 220), brus. dial. *pryvój* ‘miejsce okresowego pobytu’ (ESBM X: 63). Warto prześledzić uważnie sytuację panującą pod tym względem na gruncie rosyjskim. W języku rosyjskim rzeczownik *privój* jest związany etymologicznie z czasownikiem *privivat’*, *privít* 1. *rol., med.* ‘zaszczepić’, 2. *przen.* ‘zaszczepić, wpoić’, np. *privít’ návyk* ‘zaszczepić nawyk’, *privivat’sja*, *privít’sja* 1. *rol., med.* ‘przyjąć się’, 2. *przen.* ‘przyjąć się, zakorzenić się’, np. *vyrażenie ne privilós* ‘wyrażenie nie przyjęło się’ (WSRosP II: 966–967). Por. też stros. (XVI) *privivanie* 1. ‘przeszczepie/a/nie części żywej rośliny na inną’, (XVI) *privivaľnyj* ‘odnoszący się do przeszczepiania’, (XVI) *privivati* ‘przeszczepiać roślinę’, (XVI) *privivka* ‘szczepienie’, 2. ‘zaszczepiona roślina, a także drzewo z zaszczepioną częścią (pąkiem, zrazem) innej rośliny’, (1701) *privivokъ* ‘zaszczepiona roślina’, (1670) *priviti* 1. ‘owinąwszy czymś umocować, przywiązać’, (XVI–XVII) ‘przywiązać lekarstwo do chorej części ciała’, 2. (XVI) ‘za-

² Gwoli ścisłości należy nadmienić, że w polskich gwarach (wschodnie Mazowsze) jest w użyciu wyraz *przywój*, *przywoje* pl w znaczeniu ‘część uprzęży (jarzma), za pomocą której przymocowuje się jarzmo do dyszla’ (zob. KSGP). Nie można wykluczyć, że pojawił się tam pod wpływem ruskim.

szczepić (roślinę)', 3. (1589) obwijać, uwiązać' (SRJ XI–XVII 19: 111–113). Na szczególną uwagę zasługuje tu ewolucja semantyczna rosyjskiego czasownika: od znaczenia konkretnego 'zaszczepić (roślinę)' do metaforycznego 'wpoić, zakorzenieć; przyjąć się, zakorzenieć się'.

Podobny rozwój znaczeniowy mógł mieć też miejsce w języku polskim: od znaczenia konkretnego 'przywijać, powiększać przez zwijanie; gromadzić, ścisnąć, skupiać; przyłączać', por. np. w *Słowniku* J. Mączyńskiego: „Glomero, glomeras, are, Wiyę ná kłębek, Metaphorice, Zgromádzám; Glomeratio, Wićie ná kłębek toczenie; Adglomeró @ conglomeró, Prziwiyám/Przitaczám” (Mączyński 146b, s. 292) do metaforycznego 'być przynależnym komuś, należeć do kogoś; być typowym, charakterystycznym, właściwym; być odpowiednim, należyty, stosownym, odpowiednim'. W języku polskim XV–XVI w. przymiotnikowi *przywoity/przywoity* odpowiada co do rozwoju semantycznego łac. *conveniēns* 'przystający, przylegający, zgodny; zgadzający się z czymś, stosowny', por. także *convenientiā* 'zgoda, harmonia, symetria, związek', *conveniō* 'zejść się razem, zebrać się, spotkać się; zgadzać się na coś, zgadzać się z czymś; odpowiadać czemuś', *convenit* 'zgadza się, należy, przystoi'. Nie można wykluczyć, że ewolucja znaczeniowa polskiego przymiotnika mogła przebiegać pod wpływem łacińskiego ekwiwalentu.

Natomiast należy raczej odrzucić pomysł łączenia pol. *przywoity* z czasownikiem *przyswajać, przyswoić* 'adaptować do jakichś potrzeb, przejmować; też uprzystępniać' (SWJP 912). Czasownik ten pojawia się w zabytkach dość późno. SPXVI (34: 168) przywołuje zaledwie jeden przykład, por. *przyswojać się* 'stawać się swoim, nie cudzym [komu]'. Słownik S.B. Lindego daje przykłady dopiero z XVIII w. (Linde II/2: 1247). KSJP XVII–XVIII dokumentuje użycie imiesłowu *przyswojony* 'oswojony' jednym przykładem z 1745 roku.

W XVI–XVII w. polski przymiotnik i utworzony od niego przysłówek zyskują duże rozpowszechnienie w językach ruskich, por. *prisvoite, prizvoite* 'przyzwoicie', *prizvoityj* 'przyzwoity' (Tymczenko II: 223), *prizvoityj* 'przyzwoity' (Bułyka 263), *prizvoite, prizvoito* 'przyzwoicie; zwyczajnie, odpowiednio', *prizvoityj, prizvoityj* 'odpowiedni, należyty, właściwy' (HSBM XXVIII: 269), *prisvoitšij, prisvoitšij* 'imiesłów, stopień wyższy od *prisvoityj*', *prisvoityj* 'imiesłów, to samo, co *prizvoityj*' (tamże 442).

2. WYŚMIENITY

2.0. We współczesnym polskim języku ogólnym przymiotnik ten używany jest w znaczeniu 'bardzo dobry, doskonały, znakomity' (SWJP 1290), 'taki, że trudno sobie wyobrazić, żeby mógł być lepszy' (WSJP).

2.1. Chronologia

Aktualne znaczenie widoczne jest już w staropolszczyźnie, por. *wyśmienity* ‘doskonały, znakomity, wyborny, excellens, eximius, exquisitus’ (Sstp. X/8: 576). Tym samym twierdzenie A. Brücknera (zob. SEBr 646), że „w 15. wieku *wyśmienity* znaczy jeszcze ‘wysoki’ ” nie znajduje potwierdzenia. Dalsze stulecia (XVII–XVIII) nie przynoszą tu jakichś zasadniczych zmian w semantyce wyrazu, por. *wyśmienity* ‘przewyborny, wytworny, na wytwor, celny, znakomity, lepski, główny, czysty’, też *wyśmienitość* ‘wyborność, celność, wytworność, znakomitość, znakomita doskonałość’ (Linde VI: 497). Uwagę zwracają komentarze znaczeniowe w rodzaju: *wyśmienity* vide *galant*; *galant*: *wyśmienity*, *comptus*, *elegans*, *concinnus*, *grazulis* (Dictionarium trium linguarum K. Szyrwidą, Wilno 1642), *wyśmienity* (*wyśmienity*) v. *gálánt* / *wymuskány* (Thesaurus G. Knapiusza 1643), *wyśmienity* = *divin* (*rare*, *excelent*), *un homme divin* ‘boski, zacny, wyborny, niepospolity, człowiek bardzo godny, *un uvrage divin* ‘dzieło wyborne, *wyśmienite*’ (Dykcjonarz P. Daneta 1743–1745) (KSJP XVII–XVIII).

2.2. Etymologia

Nie pierwszy już raz mamy do czynienia z sytuacją, kiedy w kwestii etymologii leksemu dobrze znanego współczesnej polszczyźnie ogólnej dysponujemy tylko wypowiedzią A. Brücknera. Píše on: „**wyśmienity**, dziś o ‘znakomitym’, pierwotnie o ‘wysokim’, bo urobione od rzeczownika **wyśmien* ‘wysokość’ (por. ros. *nizmien* ‘nizkość’, do *nizki*); w 15. wieku *wyśmienity* znaczy jeszcze: ‘wysoki’” (SEBr 650). Etymologia ta jest genialna w swojej prostocie i logicznie spójna, choć nie brak jej słabych punktów. O znaczeniu przymiotnika *wyśmienity* w staropolszczyźnie była już mowa wyżej. Drugą kwestią, która budzi niepokój jest hipotetyczne **wyśmien* ‘wysokość’. Zasadniczo takiego wyrazu należałoby oczekiwać jako formacji antonimicznej w stosunku do ros. *nizmeń* ‘nizina’ (zob. KESRJ 292), por. ros. *nízmennyj* 1. geogr. ‘nizinny’, 2. *przen.* ‘niski, podły, nikczemny’, *nízmennost* geogr. ‘nizina; niż’, 2. *przen.* ‘niskość, podłość, nikczemność’ (WSRosP I: 661), a także przypominającej pod względem struktury słowotwórczej archaiczne skonkretyzowane abstracta odprzymiotnikowe na *-meń*, por. ros. dial. *gółomeń* ‘powierzchnia jeziora nieosłonięta przed wiatrem; otwarte pełne morze’: *gółyj* ‘nagi, goły’; *gluchmeń* ‘głucha noc’: *gluchój* ‘głuchy’; *suchmeń* ‘sucha, kiepska gleba; posucha’, strus, *uzmeń* ‘cieśnina’: *qzъкъ* ‘wąski’ (zob. Sławski 1974: 126). Jednakże dostępne rosyjskie źródła leksykograficzne nie dokumentują formacji z sufiksem *-meń* derywowanej od przymiotnika *vis-ók-ij*.

Pośrednio o istnieniu w dawnej polszczyźnie rzeczownika **wyśmien* mogłaby świadczyć obecność w niej identycznego co do budowy apelatywu *prześmien*

‘przesmyk’, zachowanego reliktoowo w nazwie boru *Prześmień* 1304–1510 koło Brochowa w ziemi sochaczewskiej (Mazowsze pld.), a wywodzonego przez A. Bańkowskiego z ps. **prěsmy*, *-mene*, zdr. **prěsmy-kъ* ‘przesmyk’ (SEBań II: 913–914)³. Co do struktury słowotwórczej, to *wyśmienity* przypomina tu najbardziej synonimiczne *znamienity*, por. stpol. *znamienity* 1. ‘duży, wielki pod względem rozmiarów, natężenia’, 2. ‘mający duże znaczenie, ważny, doniosły, niezwykle, niecodzienny, szczególny, wyjątkowy; bez wady, doskonały’, 3. (o ludziach) ‘wybijający się ponad otoczenie, bardzo się wyróżniający, znakomity, wybitny, nieprzeciętny’ i in. (Sstp. XI/6: 448–451), pochodne od **znamę*, **znamene* (zob. SEBor 743). O tym, że *wyśmienity* i *znamienity* były w staropolszczyźnie bardzo bliskimi synonimami świadczy taki oto cytat z *Księżeczki Nawojki*: „Zdrowa bandz, gospodze chwałyebna y barzo wyszmyenyta, *yesz znamyenytha, yesz oblycza krol nyeba y zyemye pozadal jest” (Sstp. XI/6: 450).

W rozważaniach nad etymologią przymiotnika *wyśmienity* być może warto wziąć pod uwagę ros. *vysokoimenityj* ‘wielce szacowny, sławny, zacny, znakomity’ (Dahl I: 315), ukr. *vysokoimenityj* ‘hochgeboren, berühmten Namen’ (Żel.-Ned. I: 87), co zapewne trzeba uznać za cerkiewizm, por. cs. *vysokoimenityj* ‘bardzo słynny’ (SCP 74), czyli złożenie *vysoko-* oraz *-imenityj*, por. scs. *imenitъ*, *-yjb* ‘onomastós. celeber’ (ESSJ VII: 225), cs. *imenityj* ‘świetny, znakomity; zwany, nazwany’ (tamże 131), ros. *imenityj* przest. ‘znakomity, sławny’ (WSRosP I: 386), sch. *imènit* ‘znakomity’, słoń. *imenit* ‘sławny, znamienity’, stczes. *jmenity* ‘sławny, znakomity’, głuż. *mjenity* ‘sławny, znakomity, ważny’, ukr. *imenityj* ‘ts.’, z ps. **jъmenitъ(jъ)*, co derywatem z sufiksem **-itъ* od **jъmen-* (**jъmę* ‘imię’) (ESSJ VII: 225). Por. też strus. *vъseimenityj* ‘sławny, słynny, znakomity’ (Latomis Hipacki – Srezniewski I: 468). Niestety brak dowodów na to, że w dawnej polszczyźnie była w użyciu forma **wysokoimienity*, z której mogłaby się ewentualnie rozwinąć (nierregularnie) postać *wyśmienity*. W takim wypadku element *wyś-*, należałoby raczej łączyć z stpol. (*wyźny*, *wyźni*) *wyszny*, *wyszni* 1. ‘wysoko położony’, 2. ‘najwyższy, zwierzchni’ (Sstp. X/8: 601), dial. *wyszni*, *wyźni*, *wyśni*, *wyśny* ‘wysoki, wyższy, górny’ (SW VII: 1062).

Jakąś rolę mogły tu też odegrać ekwiwalenty łacińskie polskiego przymiotnika, por. zwłaszcza łac. *eximius* 1. ‘wyborowy, wybrany, świetny, wyjątkowy, szczególnie’, 2. ‘wyjątkowy, jedyny, specjalny’, 3. ‘znakomity, znamienity’, *eximiē* ‘szczególnie, wybornie, świetnie, bardzo’, *eximietās* ‘wysokość, ekscelencja’, od *ex-imō* ‘wyjmować, wybierać, wycinać, wylupywać’ (SLP II: 422), a także *exquīsītūs* ‘wyszukany, wyborny; akuraty, staranny’, od *ex-quīrō* ‘wyszukać, przeszuukać, zbadać’, *excellēns* ‘wyniosły; znakomity, celujący, wyborny’, od *ex-cellō* ‘ukazywać się, wyróżniać się, odznaczać się’ (SŁPKum 191–192;200). Warto

³ Por. strus. (cerk.-słow.) *prěsmja* w wyrażeniu (XII w.) *bez prěsmeni* ‘ściśle, nieprzerwanie’, synonimiczne w stosunku do scs. *bez prěstani* (**per-* + **sta-*), z **per-stāmen-*, por. scs. *prěstati* ‘przestać’ (Vasmer III: 360).

zauważyć, że w *Słowniku* Jana Mączyńskiego łacińskiemu *excellens* odpowiada *przewyszczający* i *známienity*, por. też *excellētia*, *przewyszczenie*, *wysokość*, *znamienitość* (Mączyński 46 b; s. 92), a więc składnik semantyczny ‘wysoki’ jest tu jak najbardziej obecny.

3. RUBASZNY

3.0. Wyraz dobrze znany polskiemu językowi ogólnemu, por. *rubaszny* ‘taki, który jest swobodny, swawolny w sposobie bycia, zbyt bezpośredni, nie zwracający uwagi na normy towarzyskie; też odzwierciedlający ten sposób bycia’, ponadto *rubasznie* przysł. ‘w sposób rubaszny; żartobliwie, swobodnie’, *rubaszność* ‘od przym. rubaszny’ (SWJP 982).

3.1. Chronologia

Najdawniejsze poświadczenia według KSJP XVII–XVIII sięgają XVII w., por. (1695) *rubaszny* ‘brat rubaszny’, też *rubasznik* b.z. (A. Francesco, Bohatyr straszny), (1743–1745) *rubasznie* = *franger ala franquette*, *ingenuè*, *liberè*, po prostu, bez obłazu, szczerze (P. Danet, Nowy wielki dykcjonarz), *rubacha* ‘śmieszny figlarz; *facitus*; *drosle*, *drôle*’ (tamże), *rubaszyć się* b.z. ‘Albo, jeśli żal zębów, nożem owałaszyć; Pierwszy poczniesz z balwierzem na jajca rubaszyć’ (W. Potocki, Ogród fraszek). Podobnych danych, z tego samego okresu (2 poł. XVII – XVIII w.), dostarcza S.B. Linde, por. *rubacha* ‘człowiek wesołego humoru a bonujący sobie’, *rubaszeństwo* ‘gruby, wesoły, humor, bonowanie, lusztynowanie’, *rubaszny*, *rubasznie* ‘niezgrabnie wesoły, grubo żartobliwy, bezgustownie lusztynujący’, *rubaszyć się* ‘podweselić sobie, podchmieleć, podpić’, ‘Wzajem się z sobą szwagrowie rubaszą’ (W. Potocki, Syloret), ‘Rosło serce patrzącym, kiedy się racyli, Kiedy się pod wesoły wieczór rubaszyli’ (W. Potocki, Argienida) (zob. Linde III/5: 137).

3.2. Etymologia

Jako pierwszy w sprawie pochodzenia wyrazu wypowiedział się A. Brückner, który napisał: „**rubacha**, *rubaszny*, *rubaszeństwo*, *rubaszyć się*, z rus. *rubacha* ‘koszula’ (p. *raqb*), którą „dobrzy towarzysze”, kozacy np. wymieniali; stąd dla wszelkiej ‘zbytniej poufałości’, ogólne w 17. wieku: „niech się czem innem rubaszą”, „hajdacy z panem tak się rubaszą”, „z nim na bronii rubaszyłem”, „aż do koszuli się pan chmiel rubaszy”; już i w naszym znaczeniu: „Starzeński porubaczył (!) się był z Narkowskim”, „brat rubaszny najstarszego djabła”, „dla tak miłego rubasznika” (SEBr 466). Tą samą drogą zasadniczo podążył również W. Boryś,

uznając przymiotnik *rubaszny* (od XVIII w.) ‘swobodny, swawolny w sposobie bycia; odzwierciedlający taki sposób bycia’ za derywat od daw. (XVII w.) *rubaszyc się* ‘spoufalać się’, pierwotnie ‘wymieniać koszule’ (na dowód bliskich, poufanych stosunków), co od ros. (XVI w.) *rubáška* ‘koszula’, (XVIII) *rubácha* ‘ts.’ (SEBor 525). A. Bańkowski, odpowiedzialny za etymologię w *Wielkim słowniku wyrazów obcych PWN* potraktował przymiotnik *rubaszny* jako wyraz obcy, pochodny od ros. *rubácha* 1. pot. ‘osoba o rubasznym sposobie bycia, języku i dowcipie’, 2. ‘inaczej: *rubaszka*’ (WSWO 1107). Stanowisko to uległo pewnej modyfikacji w *Etymologicznym słowniku mowy polskiej* zredagowanym na podstawie materiałów częstochowskiego etymologa przez A. Królikowskiego (ESMP 163). Pogląd A. Brücknera dotyczący związku przymiotnika *rubaszny* z ros. *rubácha* ‘koszula’ został poddany krytyce, a zamiast tego zaproponowano jako źródło zapożyczenia dawne ukr. dial. *hrubácha*, pochodne od przymiotnika *hrúbyj* ‘prostacki, niegrzeczny’. Słabą stroną propozycji A. Bańkowskiego jest to, że dostępne słowniki historyczne i gwarowe języka ukraińskiego nie potwierdzają istnienia takiej formacji.

Wydaje się, że etymologizowany leksem nie jest rusycyzmem ani też rutenizmem, lecz tworem rodzimym. Świadczą o tym następujące fakty. Po pierwsze, ros. *rubáška* ‘koszula’, *rubácha* ‘ts.’ jest w polszczyźnie stosunkowo młodą pożyczką z języka rosyjskiego. Do języka polskiego wyraz ten przeniknął nie wcześniej niż w XIX w. (zob. Buttler 213). Nie mógł więc stać się podstawą słowotwórczą przymiotnika *rubaszny*, czy czasownika *rubaszyc się*, znanych językowi polskiemu w XVII–XVIII w. Można co prawda przyjąć założenie, że wyraz rosyjski *rubáška*, *rubácha* dostał się do polszczyzny przed XIX w. za pośrednictwem dwóch pozostałych języków wschodniosłowiańskich: ukraińskiego i białoruskiego, jednakże obserwacja danych historycznych i gwarowych obu tych języków zasadniczo skłania do wykluczenia takiego założenia. W zabytkach starobiałoruskich i staroukraińskich obserwujemy jedynie sporadyczne przykłady użycia interesującego nas leksemu, por. *rubacha* ‘koszula’: „Sračica: soróčka, rubácha (Leksykon P. Beryndy z 1627 i 1653 roku), *rubáška* ‘ts.’: „pani Spasowska ... przysłała do mienie ... rubaszku, a po prostu saroczku” (1687) (HSBM XXX: 459). Powyższe cytaty wskazują na to, że był on odczuwany w obu językach jako rusycyzm. ESBM (XI: 200) traktuje dzisiejsze brus. *rubáška*, *rubácha* ‘koszula’ jako zapożyczenie z rosyjskiego. W gwarach ukraińskich obserwujemy podobną sytuację, por. ukr. dial. *rubátyna* ‘gruba stara koszula’, *rubátka*, *rubácha* ‘ts.’ (ESUM V: 131).

Tak więc, wszystko zdaje się wskazywać na to, że przymiotnik *rubaszny* jest rezultatem procesów derywacyjnych, które dokonały się na gruncie języka polskiego. Etymologicznie nawiązuje on do przymiotnika *gruby*, który już w staropolszczyźnie był używany w znaczeniu ‘prostacki, nieokrzesany, twardy’, por. też *grubie* ‘brzydko, niegodziwie’, *grubość* ‘prostactwo’ (Sstp. II/7: 505). W XVI w. dochodzi do tego *grubstwo* ‘prostactwo, nieuctwo, brak kultury’, natomiast obok *gruby* (577) pojawiają się też warianty *hruby* (15) i *ruby* (1) (SPXVI 8: 162).

Dalszych derywatów dostarcza SW, por. dial. *grubacha* ‘grubas’, rzad. *grubaszny* ‘gruby’, dial. *grubaśny* ‘ts.’, *grubawy*, rzad. *grubowaty* 1. ‘nieco gruby’, 2. *przen.* ‘nieokrzesany, nieco grubiański, prostacki, rubaszny, ordynarny, niedelikatny’. Hasło *gruby* zostało obudowane w SW obfitą rodziną synonimiczną, por. rzad. *grubaszny*, dial. *greby*, *hruby*, *grubachny*, *grubolachny*, *grubalki*, *grubacki*, *grubaśny*, *grubośny*, *hrubaśny* *ruby*, daw. *ruby*, o znaczeniu m.in. ‘niedelikatny, ordynarny, prosty; niewyszukany, niewykwintny’, ‘surowy, dziki, barbarzyński, niewykształcony, nieokrzesany’, ‘haniebny, bezwstydnny, podły, sromotny’, ‘ordynarny, niedelikatny, płaski, szorstki, grubiański, prostacki, nieprzystojny, nieobyczajny, nieprzyzwoity, brutalny, rubaszny, tłusty’ (SW I: 918). Uwagę zwracają warianty w rodzaju: *gruby* : *ruby*, *grubacha* : *rubacha*, *grubaszny* : *rubaszny*, wskazujące na uproszczenie nagłosowej grupy spółgłoskowej. Proces derywacyjny przebiegał zapewne w sposób następujący: *ruby* > *rubacha* > *rubaszny* i *rubaszyć* (się).

Innego pochodzenia jest pol. *grubianin* ‘człowiek źle wychowany, ordynarny, gbur’, znane od XVIII w. Wywodzi się z niem. *Grobian* ‘ts.’, z wtórną adideacją do *gruby* ‘grubiański, nieokrzesany’ (zob. SEBor 181).

Rozwiązanie skrótów

Języki i dialekty

brus. – białoruski
cs. – cerkiewnosłowiański
głuż. – górnołużycki
łac. – łaciński
ps. – prasłowiański
ros. – rosyjski
rus. – ruski
sch. – serbsko-chorwacki
scs. – staro-cerkiewno-słowiański

słc. – słowacki
słeń. – słoweński
stczes. – staroczeski
stpol. – staropolski
stros. – starorosyjski
strus. – staroruski
stukr. – staroukraiński
ukr. – ukraiński

Inne

b.z. – bez znaczenia
daw. – dawne
dial. – dialektalne
geogr. – geograficzne
in. – inne

itp. – i temu podobne
med. – medyczne
m.in. – między innymi
np. – na przykład
p. – patrz

patol. – patologiczne
 por. – porównaj
 pot. – potoczne
 przen. – przenośne
 przym. – przymiotnik

przys.. – przysłówek
 rol. – rolnicze
 rzad. – rzadkie
 ts. – to samo
 w. – wiek

Literatura

- Bułyka 1972 = Булыка А.М., *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- Buttler 1973 = Buttler D., *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku, Humanistyka 2”. [Przedruk: *Historia języka polskiego. Wypisy z literatury*, 1993, wybór Z. Krążyńska, Poznań, s. 213–217].
- Dahl 1978–1980 = Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва.
- ESBM = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1978–, рэд. В.У. Мартынаў, т. 1–, Мінск.
- ESMP = Bańkowski A., 2014, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3, cz. 1, red. A. Królikowski, Częstochowa.
- ESSJ = *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1974–, ред. О.Н. Трубачев, вып. 1–, Москва.
- ESUM = *Етимологічний словник української мови*, 1982–20212, ред. О. Мельничук, т. 1–4, Київ.
- Hrincenko = Грінченко Б., *Словарь української мови*, 1907–1909, т. 1–4, Київ.
- HSBM = *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, 1982–, рэд. А.Я. Жураўскі, А.М. Булыка, т. I–, Мінск.
- KESRJ = Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В., 1971, *Краткий этимологический словарь русского языка*, ред. С.Г. Бархударов, Москва.
- KSJP XVII–XVIII = *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* [online:] <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/20029?language=en> – 22.02.2023
- Linde = Linde S.B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
- Mączyński = Mączyński I., *Lexicon Latino-Polonicum*, 1973, ed. R. Olesch, Köln; Wien.
- Ożegow = Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 2003, *Толковый словарь русского языка*, изд. 4, Москва.
- SCP = Znosko A., *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, 1966, Białystok.
- SEBań = Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- SEBor = Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEBr = Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Sławski = Sławski F., 1974, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. 1, s. 43–141, Wrocław.

- SŁP = *Słownik łacińsko-polski*, 2007, red. M. Plezia, Warszawa.
- SŁPKum = *Słownik łacińsko-polski*, 1973, opr. K. Kumaniecki, Warszawa.
- SPXVI = *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–, t. 1–, Wrocław.
- Srezniewski = Срезневский И.И., 1893–1912, *Материалы для словаря древне-русского языка*, т. 1–3, Санкт-Петербург.
- SRJ XI–XVII = *Словарь русского языка XI–XVII веков*, 1975–, гл. ред. С.Г. Бархударов, вып. 1–, Москва.
- Sstp. = *Słownik staropolski*, 1953–2004, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Warszawa ; Kraków.
- SW = *Słownik języka polskiego*, 1900–1927, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, t. 1–8, Warszawa.
- SWJP = *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa.
- Тимченко = Тимченко Є., 2002–2003, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, кн. 1–2, Київ ; Нью-Йорк.
- Vasmer = Фасмер М., 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва.
- WSJP = *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki [online:] <https://wsjp.pl/index.php?pwh=0> (dostęp: 22.02.2023).
- WSRosP = Mirowicz A., Dulewicz I., Grek-Pabis I., Maryniak I., 1970, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1–2, Warszawa ; Moskwa.
- WSWO = *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, 2010, red. M. Bańko, Warszawa.
- Žel.-Ned. = Жеlechovský J., Nediřský J., 1982, *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch*, Nachdruck von O. Horbatsch (in 3 Teilen), München.

References

- Bułyka 1972 = Bulyka A.M., *Dawniya zapazychanni belaruskay movy*, Minsk.
- Buttler 1973 = Buttler D., *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku, Humanistyka 2”. [Przedruk: *Historia języka polskiego. Wypisy z literatury*, 1993, wybór Z. Krążyńska, Poznań, pp. 213–217].
- Dahl 1978–1980 = Dal' V., *Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*, Vols. 1–4, Moskva.
- ESBM = *Etymalahichny slownik byelaruskay movy*, 1978–, ed. V.U. Martynaw, Vols. 1–, Minsk.
- ESMP = Bańkowski A., 2014, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, Vol. 3, part 1, ed. A. Królikowski, Częstochowa.
- ESSJ = *Etimologicheskij slovar' slavyanskikh yazykov. Praslavyanskij leksicheskij fond*, 1974–, ed. O.N. Trubachev, Vols. 1–, Moskva.
- ESUM = *Etymolohichny slovnyk ukrayins'koyi movy*, 1982–2012, ed. O. Mel'nychuk, Vols. 1–4, Kyiv.
- Hrinczenko = Hrinchenko B., *Slovar' ukrayins'koyi movy*, 1907–1909, Vols. 1–4, Kyiv.
- HSBM = *Histarychny slownik byelaruskay movy*, 1982–, eds. A.Ya. Zhurawski, A.M. Bulyka, Vol. 1–, Minsk.

- KESRJ = Shanskiy N.M., Ivanov V.V., Shanskaya T.V., 1971, *Kratkiy etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*, ed. S.G. Barkhudarov, Moskva.
- KSJP XVII–XVIII = *Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* [online:] <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/20029?language=en> (dostęp: 22.02.2023).
- Linde = Linde S.B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Vols. 1–6, Warszawa.
- Mączyński = Mączyński I., *Lexicon Latino-Polonicum*, 1973, ed. R. Olesch, Köln; Wien.
- Ożegow = Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu., 2003, *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, izd. 4, Moskva.
- SCP = Znosko A., *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, 1966, Białystok.
- SEBań = Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Vols. 1–2, Warszawa.
- SEBor = Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEBr = Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Sławski = Sławski F., 1974, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [In:] *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, Vol. 1, pp. 43–141, Wrocław.
- SŁP = *Słownik łacińsko-polski*, 2007, ed. M. Plezia, Warszawa.
- SŁPKum = *Słownik łacińsko-polski*, 1973, opr. K. Kumaniecki, Warszawa.
- SPXVI = *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–, Vols. 1–, Wrocław.
- Srezniewski = Sreznevskiy I.I., 1893–1912, *Materiały dlya slovarya drevnerusskogo yazyka*, Vols. 1–3, Sankt-Peterburg.
- SRJ XI–XVII = *Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vekov*, 1975–, ed. S.G. Barkhudarov, Vol. 1–, Moskva.
- Sstp. = *Słownik staropolski*, 1953–2004, red. S. Urbańczyk, Vols. 1–11, Warszawa; Kraków.
- SW = *Słownik języka polskiego*, 1900–1927, eds. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, Vols. 1–8, Warszawa.
- SWJP = *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, ed. B. Dunaj, Warszawa.
- Tymczenko = Tymchenko Ye., 2002–2003, *Materiały do slovnyka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrayins'koyi movy XV–XVIII st.*, Vols. 1–2, Kyiv ; N'yu-York.
- Vasmer = Vasmer M., 1986–1987, *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*, Vols. 1–4, Moskva.
- WSJP = *Wielki słownik języka polskiego PAN*, ed. P. Źmigrodzki [online:] <https://wsjp.pl/index.php?pw=0> (access: 22.02.2023).
- WSRosP = Mirowicz A., Dulewicz I., Grek-Pabis I., Maryniak I., 1970, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Vols. 1–2, Warszawa ; Moskva.
- WSWO = *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, 2010, red. M. Bańko, Warszawa.
- Żel.-Ned. = Želechovskij J., Nediřskij, 1982, *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch*, Nachdruck von O. Horbatsch (in 3 Teilen), München.

Summary

From Polish etymology (3): *przywoity*; *wyśmienity*; *rubaszny*

This article deals with the etymology of three Polish words: *przywoity*, *wyśmienity* and *rubaszny*. All three should probably be considered native formations. *Przywoity* (in the older version *przywoity*, also *przywoisty*) in genetic terms should probably be combined with the verb *wić*: **przy-wić* > **przy-wój* > **prz-woj-ity*. *Wyśmienity* – according to A. Brückner's hypothesis – derives from the hypothetical preform of pol. **wyśmień* 'height'. *Rubaszny*, on the other hand, is also the result of native derivational processes and derives from the Polish adjective *gruby* in the sense of undelicate, simple, unsophisticated, uncouth, coarse, rude': **(g)ruby* > **(g)rubacha* > **(g)rubaszny*.

Keywords: Polish language, lexis, etymology.